

Марченко Олег Миколайович

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та
всесвітньої історії

Центральноукраїнський державний університет ім. В. Винниченка, Україна

Шевченко Володимир Євгенович

студент IV курсу

Центральноукраїнський державний університет ім. В. Винниченка, Україна

«Брама до пекла» – Янівський концентраційний табір смерті

***Анотація.** Вивчення Янівського табору має важливе значення в історії Голокосту, що став трагічною подією Другої світової війни, під час якої більш як шість мільйонів євреїв були безжально вбиті нацистським режимом. Повноцінні дослідження Янівського концтабору українськими дослідниками розпочалися після незалежності України, але на сьогодні їх вкрай мало. У радянський період Голокост та геноцид єврейського населення було мало дослідженою темою, саме тому історія Янівського табору залишається і по сьогодні недостатньо висвітленою та розкритою, і залишається в тіні порівняно з іншими таборами смерті нацистської Німеччини. Основними джерелами з вивчення цієї теми виступають спогади в'язнів, які зуміли пережити геноцид, свідчення колаборантів та працівників табору. Саме вони дають змогу описати період «остаточного розв'язання єврейського питання» нацистів у дистрикті «Галичина» та в таборі смерті. Метою статті є описання місця Янівського табору в історії геноциду єврейського народу, з'ясування злочинів, що відбувалися в таборі, розглянути систему, що утворилася всередині табору, показати життя в'язнів у таборі.*

***Ключові слова.** Янівський концентраційний табір, в'язень, Голокост, геноцид, євреї, нацистська Німеччина.*

«Увесь час, поки мене вели до табору, я перебував у шоковому стані. Мене немов би паралізувало. Різкий звук затуленої за моєю спиною брами призвів мене до тями. Я став в'язнем Янівського табору. Мені на думку спали два вислови, прямо протилежних за змістом. Один із Біблії: «Здійми взуття

своє з ніг своїх, бо те місце, на якому стоїш ти, – земля це свята!» (Вихід 3:5). Інше було з Дантового «Пекла»: «Лишайте сподівання всі, хто входить» [1, с. 122]. Так описував нацистський табір смерті колишній в'язень раввин Давид Кахане, який потрапив у «Янівське пекло».

Янівський табір став одним із найбільших у системі таборів нацистської Німеччини в масовому знищенні «ворогів рейху».

Особливість Янівського табору обумовлювалася з-поміж інших місць нацистської концентраційної системи, його гібридністю, адже він поєднував у собі водночас три види таборів: транзитний (Durchgangslager) – транспортування євреїв до центрів знищення; для примусових робіт (Zwangsarbeitslager) – концентрація та експлуатація рабської праці; та табір смерті (Vernichtungslager) – локальне вбивство євреїв дистрикту «Галичина» та з інших локацій у величезних масштабах (кількість загиблих, за різними оцінками, могла перевершувати Майданек). За весь період існування табору через нього пройшли приблизно 160000 в'язнів, 90% з яких були євреї [2, с.4].

Створення Янівського табору пов'язане з потребою окупаційної влади у використанні примусової єврейської праці, згодом табір перетвориться на фільм жахів, титри якого побачити не судилося багатьом тисяч ув'язнених. У Янівському таборі не було газових камер, тут переважно розстрілювали людей. Головним місцем страт були «Піски» – горбисте місце навколо табору (назва за типом ґрунту). Загалом нацистська влада використовувала табори та гетто для різних цілей, включно з нещадною експлуатацією, ізоляцією «ворогів держави», депортацією, сегрегацією і масовими вбивствами [3].

Янівський концентраційний табір був заснований у жовтні – листопаді 1941 р. Він був двома окремими організаціями – Zwangsarbeitslager-Lemberg, ZAL-L і DeutscheAusrüstungswerk, DAW (Німецький завод обладнання). Відділення фабрик виникли як філія конгломерату господарських підприємств СС, які контролював обергрупенфюрер СС Освальд Поль, начальник управління економіки та управління СС. Наприкінці літа 1941 р. бригадефюрер СС Оділо Глобочнік, який відповідав за подібні операції в

Любліні, відправив свого заступника, унтерштурмфюрера СС Вольфганга Мувінкеля створити табір DAW у Львові. Після війни Гебауер описував DAW як «фабрику чистого виробництва» і стверджував, що всі товари, виготовлені там, «знайшли застосування у вермахті та цивільному секторі» [4, с. 449]. Ділянку на вул. Янівській виділив староста Юрій Полянський, який очолював місцеву адміністрацію Львова [5].

Спочатку заводи були вигідним місцем праці й багато хто з євреїв намагався потрапити сюди на роботу. До початку жовтня працівники заводів могли вільно переміщатися за його межі. Євреям, які працювали на підприємствах Янівського табору, видавали трудові документи. У них був звичай казати, що ніхто не посміє викрасти або знущатися з євреїв, який тримає в руках дозвіл на роботу, виданий самими СС [6, с. 187].

Євреїв заарештовували під час так званих «акцій». Кількість в'язнів табору було нестабільним, оскільки через табір проходила велика кількість депортацій із різних місць ув'язнення Галичини: з Перемишля, Жовкви, Судової Вишні, Мостиська, Яворова, Рави-Руської, Кам'янки-Струмилова, Самбора, Дрогобича, Бережан, Станислава, Городенка, Калуша, Борислава, Долина, Делятина та ін. [5].

Упродовж 1942 р. відбувалося різке збільшення кількості в'язнів. Найбільша їхнє число припадало на березень 1943 р., коли в таборі, за різними оцінками, перебувало від 15–30 тисяч осіб. У цей період було створено жіноче відділення, де утримувалося 400 жінок-в'язнів [7].

Табірний комплекс загальною площею 60 гектарів складався з двох частин: ZAL, де утримували в'язнів, та DAW де їх використовували як рабів. Їх розділяла огорожа з колючим дротом. Зі сторони вулиці Янівської, ZAL відділяла бетонна огорожа, на якій було зацементовано бите скло. Ув'язнених утримували в 7 бараках (4 чоловічих, 3 жіночих). Доріжки між будівлями вимостили уламками пам'ятниками з єврейського кладовища. У центральній частині комплексу проживали есесівці та адміністрація разом із родинами [2].

Після прибуття до табору в'язні проходили через болісну та принизливу перевірку та реєстрацію, під час якої в них вилучали все майно. Оскільки в'язнів-євреїв не вважали за людей, а лише як анонімну одиницю чисельності, яку треба було реєструвати за кількістю, звіти та списки начальників таборів мали показувати лише кількість в'язнів, включно з прибулими і вибулими. Смертні випадки не вимагали жодних додаткових пояснень, їхня причина була неважливою. Спочатку дані про робочу силу цікавили лише для розрахунку заробітної плати, що німецькі компанії повинні були платити за робітників, згодом вони також служили основою харчових раціонів, які були нестерпно малі. Першим етапом новоприбулого в'язня була селекція та огляд на приймальному пункті. Новоприбулих реєстрували та відбирали за робочими критеріями: кваліфіковані робітники, яких відразу зараховували до DAW (механіки, автомеханіки, шевці та ін.); різноробочі, які виконували брудну роботу, до котрих записували, зазвичай, осіб із колишньої інтелігенції; і так звана «калічна бригада», до якої відносили хворих та слабких людей. Ось як про них згадував Д. Кахане: «Це були люди, які ледве трималися на ногах, швидше мертві, ніж живі, ті, кого вигнали з лав робітників, тому що їх уже не можна було використовувати для робіт у місті» [1, с. 124].

В'язнів змушували носити металеві ідентифікаційні номери та трикутні нашивки різного кольору для табірної сегрегації, щоб позначити різні національності. Євреї мали жовті значки, українці – сині, поляки – червоні, а росіяни – зелені. Нашивка і круглий жетон, що повинні носити на шиї, мали однаковий номер. Жовту емблему й нашивку мали нашити на ліву сторону верхнього одягу [5].

Після реєстрації відбувався другий етап – зовнішнє перетворення на в'язня. Після отримання номера в'язні мали бути підстрижені відповідно до табірних вимог. Носити довге волосся було заборонено. Потім на боках штанів, а також ззаду на піджаках та пальтах малювали червоні смуги. Змивати фарбу було заборонено, до того ж вона була незмивна. Нацисти мітили новоприбулих в'язнів, щоб, якщо хтось надумає втекти, його відразу впізнали.

Третім етапом ставала «дезінфекція» – людей відправляли до лазень на вул. Шпитальній, де відбувався повторний обшук. Часто «аскари», які виконували роль контролерів, грабували речі новоприбулих в'язнів. Купальні процедури могли вмістити в собі до 200 осіб за раз, а вода була або окропом, або крижаною, що відчувалося як «сіль на рану» після побиття [1, с. 135].

Табірний режим сприяв смертності в'язнів. Харчовий пайок складався зі склянки ерзацкави та миски баланди, де плавали брудні, гнилі буряки й картопля, 150–200 грамів хліба, якість якого була жахливою. Іноді баланда була настільки огидною, що в'язні відмовлялися їсти, навіть під загрозою голодної смерті. Одного разу суп готували з кінської туші, і більшість в'язнів, які скуштували його, захворіли, а деякі померли [8, с. 715–716]. Така «дієта» призводила до швидкої смерті від голоду або від розстрілу, адже слабких відразу вбивали як «непридатних», в'язні проживали не більше 2–3 місяців.

Окрім голоду, люди страждали від насильницької рабської праці, психологічного терору та знущань. Єдиною можливістю побути на самоті був сон, який був запланований із 22:00 до 5:00 ранку. Але навіть вночі проводилися нічні перевірки або смертельні пробіжки. Такі дії впливали на психологічне та ментальне здоров'я в'язнів, стан яких був вкрай жахливим.

Після ранкової перевірки есесівці ділили робітників на «бригади», відповідно до потреб робочої сили на конкретний день. Кожну групу очолював єврей «бригадир», який носив коричневу пов'язку на правому рукаві. В'язнів-євреїв поділяли на трудові бригади приблизно по 20–30 осіб. Вони розподілялися по майстернях, і працювали в межах табору або за колючим дротом у місті [6, с. 189].

У Янівському таборі примусова праця була не стільки продуктивною, скільки каторгою – експлуатація щоб знищити в'язнів. Робочий день тривав від 12–14 годин. Робітники, що працювали в таборі, найчастіше піддавалися терору та знущанням охоронців. В'язні виконували роботи на різних німецьких підприємствах, залізниці, або обслуговувала внутрішні комунікації будівель. Вахман СС Іван Донцов, що виконував охоронні функції в таборі в

травні-листопаді 1942 р., згадував: «В'язні утримувалися в антисанітарних умовах, їх морили голодом і заставляли виконувати непосильну роботу по ремонту шосейних доріг Тернопіль-Львів, вони доводилися німцями до крайнього виснаження, а потім були розстріляні. На місце розстріляних доставлялись інші, які також доводилися до крайнього виснаження і також потім розстрілювалися» [9].

Ув'язнені належали до різних табірних «соціальних» груп. Найбільш привілейованими були службовці табірної канцелярії, старости, керівники робіт та єврейські поліцаї. Єврейські табірні поліцаї відрізнялися більшою поблажливістю, вони були схильні закривати очі на деякі речі й не переривали ранкових, вечірніх і суботніх молитов. Вони користувалися певною владою, обмеженими привілеями. Середній прошарок становили робочі спеціалісти, які працювали в майстернях. Найнижчу верству складали робітники, більшість з яких були представниками інтелігенції, які піддавалися тортурам і знущанням частіше, та яких призначали на брудну та важку роботу, що призводило до швидкої смерті [5].

Закінчення робочого дня не завжди означало припинення страждань, адже комендант Вільгауз вигадав для себе розвагу для «підтримки здоров'я» у в'язнів, яка отримала назву «вітаміноз» (вітаміни BCD: В – балки, С – цегла, D – дошки) – табірникам після важкої праці наказували «на додаток» вантажити на себе важку цеглу, балки або дошки й бігати з ними туди й назад (переважно від станції Клепарів до табору або назад), що не мало ніякої мети, окрім смертельного виснаження. Тих, хто не витримував цієї важкої роботи, заводили за колючий дріт, де розстрілювали або просто кидали помирати. Від однієї «дози вітамінів» могли померти до 130 в'язнів. Така практика проіснувала до літа 1943 року [5].

У таборі було дві шибениці, одна з яких для в'язнів, які хотіли покінчити життя самогубством. Варварські умови існування призводили до того, що багато в'язнів покінчили життя самогубством, замість того, щоб відчути

страждання ще одного дня в таборі. Дослідник О. Пагіря наводить свідчення про те, що щодня на смітнику біля кухні складали близько сотні трупів [5].

Євреї у Янівському таборі вмирили від голоду, тяжкої праці, їх грабували, розстрілювали, спалювали та систематично знущалися. У таборі вигадували найрізноманітніші способи знищення людини. Кожен нацист намагався бути «креативнішим» за своїх колег, створюючи особливий метод вбивства. Усі тяжкі тортури, фізичні та душевні страждання, яких зазнавали в'язні в таборі, мали одну мету – перетворити їх на «слухняних овець, що йшли на забій». Атмосфера жаху й мученицької смерті висіла над табірниками. Тут вішали на палях головою вниз, зв'язаних по руках і ногах «винуватців», поки вони не конали в муках. Інша страта, коли голих людей обмотували колючим дротом і залишали в такому стані стояти декілька днів. Ще одним методом покарання, зазвичай за порушення дисципліни або погане виконання праці, були 25–50 ударів батоном по оголеному тілу в'язня, після чого його відправляли знову на роботу. Якщо жертва не виконувала наказу її відразу розстрілювали. Жінок вішали за волосся [10].

Майже щодня в концтаборах працювало радіо та гучномовці. Нацисти вмикали для єврейських полонених німецькі марші, композиції відомого композитора й антисеміта Р. Вагнера, промови А. Гітлера та Й. Геббельса. У такий спосіб музика ставала частиною політики терору, психологічного знищення в'язнів та їхнього приниження [11].

На початку створення табору були дозволені передачі з гетто. Нещасні дружини, матері й доньки табірників прагнули передати їм трохи харчів, стояли цілими днями під табором, щоби щось переслати при слухній нагоді. Проте передачі рідко потрапляли до табірників. Часто есесівці їх крали, з будь-якого приводу конфісковували в порядку покарання, а іноді просто для забави, на очах голодних табірників кидали вміст посилок своїм собакам [11].

У створених умовах існував «чорний ринок» (він був особливо активним у туалеті, оскільки не перебував під суворим наглядом охорони). Ті в'язні, які працювали в місті, за межами табору, мали можливість налагодити зв'язок і

обмінювати товари на їжу або організувати втечу. В'язні-християни (поляки, українці) виступали часто посередниками на чорному ринку [9].

Сексуальне насильство над єврейськими жінками було звичайним явищем у Янівському таборі. Наявність алкоголю, наркотичних речовин та свобода насильства стали каталізатором сексуальних злочинів. Справжнім жахом для табірників був антисанітарний стан табору. У багатьох випадках не було навіть води, тому в'язням доводилося покладатися на дощ або талу воду.

На сьогодні важко встановити точну кількість загиблих у Янівському таборі. У 1944 р. радянська комісія встановила, що кількість жертв становить 200 тисяч осіб. Ця цифра є предметом дискусії. Сучасні дослідники називають цифру від 40–80 тисяч [5]. Через табір пройшло приблизно 160000 в'язнів [2].

Висновки. Досліджуючи Янівський концентраційний табір, відкривається жахливий розділ історії, який розкриває глибину людської жорстокості та організовану машину геноциду під час Другої світової війни. Цей табір був місцем, де садистська ідеологія призвела до жахливих страждань і втрат людей. Табір діяв не лише як місце трудової експлуатації, а й масових вбивств та депортацій. Причини смерті в'язнів у таборі були різноманітні – від голоду та каторжної праці до вбивчих умов існування разом з інфекційними хворобами та систематичним знущанням офіцерів та охорони табору. Дослідження Янівського табору змушує нас зіткнутися з глибинами людської патології та служить нагадуванням про наслідки нестримної ненависті та упереджень. Він закликає нас пам'ятати про несправедливо втрачені життя, нерозказані історії та стійкість тих, хто пережив неймовірні жахи. Нашим обов'язком є інформування людство про реакційні режими, що керувалися тоталітарними та расистськими ідеологіями, і наслідком яких було створення інституцій приниження і знищення людей як-то Янівський концтабір.

Список джерел:

1. Кахане Д. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. 2-ге вид. Київ: Дух і літера, 2009. 276 с.

2. Табір примусових робіт «Янівська» – індустрія терору. Каталог виставки. Територія терору. Львів, 2019. 63 с.
3. Janowska. Holocaust Encyclopedia | United States Holocaust Memorial Museum. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/janowska> (дата звернення: 01.08.2023).
4. Beorn W. W. Last stop in Lwów: Janowska as a Hybrid Camp. Holocaust and genocide studies. 2018. Vol. 32, no. 3. P. 445–471.
5. Пагіря О. Відомий і невідомий Янівський концтабір. URL: <https://zbruc.eu/node/85555>
6. Yones E. Smoke In The Sand: The Jews of Lvov In The War Years 1939–1944. Gefen Books, 2004. 375 p.
7. Janowska – Lvov. Holocaust Education & Archive Research Team. URL: <http://www.holocaustresearchproject.org/othercamps/janowska.html> (дата звернення: 01.08.2023).
8. Poland Series: Lwów Volume. JewishGen – The Home of Jewish Genealogy. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/lviv/lvi593.html> (дата звернення: 01.08.2023).
9. Пагіря О. «Аскари» Янівського табору. Територія терору. URL: <https://museumterror.com/publications/аскари-янівського-табору/> (дата звернення: 01.08.2023).
10. Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/friedman.htm> (дата звернення: 01.08.2023).
11. Пагіря О. «Танго смерті»: музика за колючим дротом III Райху. Територія терору. URL: <https://museumterror.com/publications/обмін-досвідом-duplicate-1> (дата звернення: 01.08.2023).